

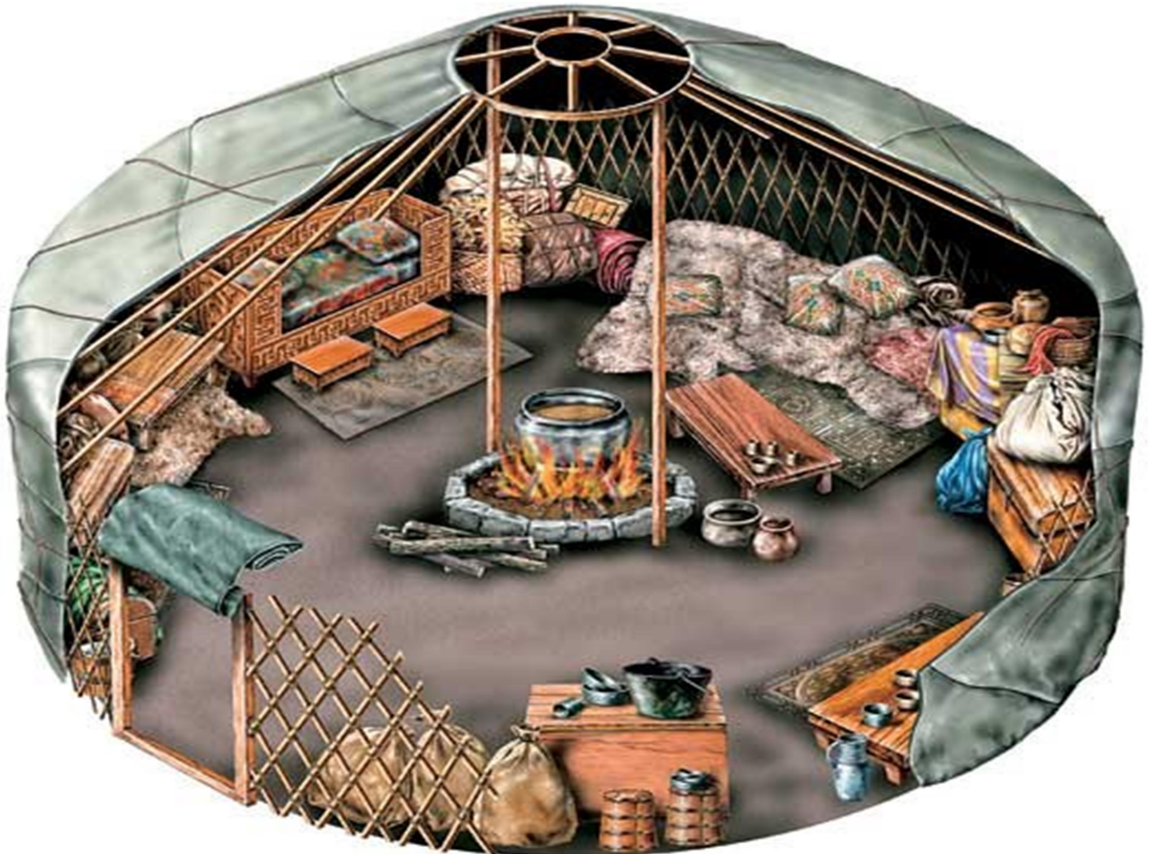
Azərbaycanın müvəqqəti yaşayış evləri

Bəhmən Əliyev

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, etnoqraf

Açar sözlər: müvəqqəti yaşayış evləri, dəyə, muxur, alaçıq, çadır, mağar, keçə

Yaşayış evləri insan cəmiyyətinin formalaşmasında ən mühüm mərhələlərdən biridir. Mağara, düşərgə və sığınacaqlarda yaşayan ibtidai insanlar ev tikmək bacarığını mənimsəklə ilə soyuqdan, istidən qorunmaq, hücumlardan müdafiə olunmaq qabiliyyətini, yaşam mübarizəsində qazandığı təcrübə və bacarığını nümayiş etdirmişdir.

Müxtəlif təbii-coğrafi şəraitlərdə, fərqli inşaat materialları ilə tikilən yaşayış evləri bir insanın, ailənin, tayfanın, xalqın ən mühüm özünəməxsusluqlarından olmuşdur. Məhz buna görə də müxtəlif elm sahələri, o cümlədən etnoqrafiya elmi yaşayış evləri ilə bağlı məsələlərin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirir.

Azərbaycan etnoqrafiya elmində yaşayış yerləri, yaşayış evləri barədə bir sıra təsnifatlar mövcuddur. Bu sahədə Q.Qaraqaşlı, M.N.Nəsirli, Ə.V.Salamzadə, Ə.Ə.Sadıqzadə, Ə.Ə.İzmaylova, A.N. Mustafayev, A.Mehdiyev, F.İ.Vəliyev və başqa alimlər geniş tədqiqatlar aparmışlar. Eyni zamanda Azərbaycanın bölgələrini tədqiqata cəlb edən alimlər həmin ərazinin xalq yaşayış evlərini öyrənmişlər. Tədqiqatlarda yaşayış evləri ilə bağlı təsnifatlar, qruplaşdırmalar bir-birinə oxşardır, yanaşmalarda fərqli cəhətlər azdır. Bu da təsadüfi deyil. Azərbaycan əhalisinin yaşayış evləri mahiyyətcə, məzmunca, istifadə olunan tikinti materiallarına görə və s. bir-birindən fərqlənməmiş və bu prosesdə yüzillərdən gələn tikinti təcrübəsi, təsərrüfat məişəti, inşaat materialları, eləcə də dünyagörüşü, inanclar mühüm rol oynamışdır. Etnoqrafların təsnifatlarında özünü göstərən müəyyən cəhətlər isə tədqiq etdikləri bölgənin xalq yaşayış evlərinin tikintisində özünü göstərən lokal xüsusiyyətlərlə əlaqədardır.

Müvəqqəti yaşayış evlərinin quruluşu və tikinti təcrübəsinin yaranmasının tədqiqi elmi baxımdan maraq doğurur. Daimi yaşayış evləri əsasən oturaq təsərrüfatla əlaqədar idisə, müvəqqəti yaşayış evləri əsasən köçmə maldarlıqla, yaylaq-qışlaq maldarlıq forması ilə bağlı idi. Maldarlığın, o cümlədən köçmə maldarlığın inkişafı üçün əlverişli təbii-coğrafi şəraitə, flora və faunaya malik Azərbaycanda müvəqqəti yaşayış evləri kifayət qədər sadə quruluşa malik olsa da qədim tarixə malikdir.

Azərbaycanda daş dövrü özünün bütün inkişaf mərhələlərindən keçmiş, ibtidai yaşayış mənzillərinin tikilməsi, heyvanların əhliləşdirilməsi və s. (6, 13-14) bu dövrdə baş vermiş, Neolit dövrü ibtidai əkinçiliyin və maldarlığın geniş inkişafı üçün zəmin yaratmışdır (6, 23). Bu dövrdə möhrə və çiy kərpicdən dairəvi evlər tikilməyə başlanmışdır (1, 335). Eneolit dövründə də daşdan və möhrədən dairəvi binalar tikilmişdir (6,27-28), bu dövrdə Azərbaycanda vahid əkinçilik və maldarlıq mədəniyyəti olmuş və bu mədəniyyət zəminində vahid adət-ənənə, ideologiya formalaşmışdır (6, 30).

İlk Tuncdövrü üçün xarakterik olan Kür-Arazmədəniyyətinin izlərinə bütün Cənubi Qafqazda, İranın şimal-qərbində, yəni Cənubi Azərbaycanda, Şərqi Anadoluda, Dağıstanda, Çeçen-İnquşetiyada və s. yerlərdə təsadüf edilmişdir. Kür-Araz mədəniyyətinə aid arxeoloji abidələrin yayılma ərazisi və onların sıxlığı haqlı olaraq İlk Tunc dövründə Azərbaycan ərazisində əhalinin sayı xeyli artdığı nəticəsinə gəlməyə imkan verir (6, 32).

E.ə III minilliyin əvvəllərindən etibarən maldarlıq sürətlə inkişaf etməyə başlayır, ilkin maldar qəbilələr yaranır, patriarxal qəbilə quruluşu formalaşır və cəmiyyətin aparıcı qüvvəsinə çevrilir. Maldarlıq əsasən dağ və dağətəyi rayonlarda mərkəzləşməyə başlayır... Məskənlər və onların ətrafında toplanmış qalıqlar İlk Tunc dövründə heyvandarlıqda xüsusi ixtisaslaşma (qoyunculuq, atcılıq, dəvəçilik) getdiyini sübut edir (6, 33).

Maldarlığın əsas təsərrüfat sahəsi kimi inkişaf etməsi e. ə. III minillikdə yaylaqlardan geniş istifadə etməyə imkan verdi. Bu isə ölkənin dağlıq yerlərində müvəqqəti yaşayış məskənlərinin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Arxeoloji materiallar e. ə. III minillikdə maldarlıq təsərrüfatında davamın daha üstün mövqə tutduğunu sübut edir. Beləliklə, İlk Tunc dövründə dağətəyi və düzənliklər əkinçi tayfalar, dağ və yaylaqlar isə maldar tayfalar tərəfindən məskunlaşdırılmışdır (6, 37).

Akademik T.Bünyadov yazır ki, Kür-Araz mədəniyyəti daşıyıcılarının təsərrüfat həyatında maldarlıq da mühüm yer tuturdu. Atdan istifadə maldarlıqda böyük əhəmiyyətə malik yeniliyə - köçmə, yaylaq maldarlığına keçilməsinə şərait yaratdı. Mal və qoyun sürülərinin yayda dağ çəmənliklərində

bəslənməsi maldarlığın sürətlə inkişaf etməsinə və bu zəmində birinci böyük ictimai əmək bölgüsünə - əkinçiliyin maldarlıqdan ayrılmasına gətirib çıxardı....Yaylaq maldarlığına keçilməsi saxsıdan köçürmə ocaqlar, süd və süd məhsulları saxlamaq üçün qab-qacaq istehsalını artırmağa gətirib çıxardı. İlk saxsı nehrələrin düzəldilməsinə də bu dövrdə başlandı (3, 32).

İlk Tunc dövrü yaşayış məskənlərində tikinti işi Eneolit dövrü ənənələrinin davam və inkişaf etdirilməsi ilə əlamətdardır. Dairəvi və ya düzbucaqlı evlər çiy kərpic və möhrə ilə tikilmişdir. Tikililərin özülü çox vaxt daşdan inşa edilmiş, bəzi otaqların divarları çubuqla hörülüb suvanmışdır (3, 30).

Orta Tunc dövründə çiy kərpicdən dördkünc formalı evlər hörülmüşdür (6, 38). Orta Tunc dövrünə aid çoxsaylı yaşayış məskənlərinin aşkar edilib öyrənilməsi göstərir ki, əhalinin sayının sürətlə artması yaşayış məskənlərinin genişlənməsinə, iri tayfa birliklərinin az-çox sabit etno-siyasi birliklərə çevrilməsinə gətirib çıxarırdı... Bu dövrdə memarlıqda inkişaf xüsusilə nəzərə çarpırdı. Dairəvi evlərin yerinə düz planlı, dördkünc, çoxotaqlı evlər inşa edilməsinə keçilmişdi (3, 34). Orta Tunc dövründə çiy kərpicdən dördkünc formalı evlər hörülmüşdür (6, 38).

Göründüyü kimi, İlk Tunc dövründə dairəvi evlər yaylaq maldarlığında geniş istifadə edilmiş, Orta Tunc dövründə isə düzbucaqlı, dördkünc evlər inşa edilmişdir. Arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar nəticəsində belə bir ümumi nəticəyə gəlmək mümkündür ki, uzun əsrlər boyu maldar əhalinin müvəqqəti yaşayış evi kimi istifadə etdiyi dairəvi formalı dəyələr və ya alaçıqlar İlk Tunc dövründən meydana çıxmışdır. Düzbucaqlı formalı müvəqqəti yaşayış evləri isə nisbətən sonrakı dövrdən-Orta Tunc dövründən istifadə olunmağa başlamışdır. Həm dairəvi, həm də düzbucaqlı formalı, yüngül quruluşlu müvəqqəti yaşayış evləri insanların ilk evtikmə təcrübəsinin minillər boyu yaşamasının sübutudur. Son Tunc (e.ə XIV-XII əsrlər) və Erkən Dəmir (e.ə. XI-VIII əsrlər) dövründə köçmə maldarlığın da təsərrüfatda əsas yer tutması (3, 36) ənənəvi müvəqqəti yaşayış evləri tikmək təcrübəsinin davam etməsinə gətirib çıxarmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycanda maldarlığın inkişafı təbii-coğrafi şəraitlə sıx bağlıdır. Həsən bəy Zərdabi 1900-cü ildə “Kaspi qəzeti”ndə çap olunan “Qafqazın kустar sənətləri” adlı məqaləsində yazırdı ki, qoyunçuluğun inkişafı üçün başlıca şərt olan otlaqlarımız düzənliklərdən başlayıb başı qarlı alp çəmənlerimizədək davam edir. Bu onu göstərir ki, Azərbaycan ərazisində xırdabuynuzlu heyvanların qidalanması, otlaması üçün ilin bütün fəsillərində imkan vardır. Belə ki, düzənliklərdə ot çox erkən göyərir, daha sonra havaların istiləşməsi ilə əlaqədar yazın sonunda burada artıq ot qurumağa başlayır.

Bunu öz təcrübəsində müəyyən edən qoyunçularımız bu dövrdə qışlaqları tərk edib göy otları zəngin yaylaqlara qalxırlar. Yay alp çəmənliklərində keçirən maldarlar avqustun sonunda sürülər tədricən yaylaqlardan aşağılara, düzənliyə endirməyə başlayırlar. Payız yağıntılarının təsiri nəticəsində düzənliklərdə ot göyərir ki, bu da yenə qoyun sürüsünün ota tələbatını tam ödəyir (5, 67). Yaylaq-qışlaq maldarlıq forması yaşayış məskənlərinin, eləcə də yaşayış evlərinin tikintisinə mühüm təsir göstərmişdir.

Azərbaycan xalqının yaşayışməskənlərinin tarixən yaranmış tipləri oba, şenlik, sığırxana, yataq, binə, yurd, düşərgə, qışlaq, dəkkə, dəngə, yaylaq və s. müvəqqəti elat yaşayış məskənlərindən ibarət idi (17, 22). Bu yaşayış məskənlərinin əksəriyyəti sonrakı inkişaf nəticəsində daimi yaşayış məskəninə çevrilmiş, oba, binə, qışlaq və s. ad komponentlərini saxlamış, burada tədricən daha çox daimi evlər tikilmişdir. İlin 8-9 ayını qışlıqlarda keçirən elatların yay aylarında yaylaqlara qalxarkən tikdikləri dəyə və alaçıqlar müvəqqəti xarakter daşıyırdı.

Müvəqqəti yaşayış məskənləri haqqında qədim ədəbi abidələrimizdə məlumat verilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bu tipli yaşayış evləri “çadır” adlandırılmışdır. Dastanda “Ala çadırın yer yüzünə dikdirgil!” (10, 18), “Ulaş oğlu Salur Qazan içmişdi. Çırçab-çırçab çadır otaq bağışladı”, (10, 69) “İzzət, hörmət elədilər. Ağ çadır dikdilər, ala xalı döşədilər, ağca qoyun qırdılar, yedi yıllıq al şərab içdilər” (10, 87) və s. kimi cümlələrdə müvəqqəti yaşayış evləri təsvir olunmuşdur. Nizami Gəncəvi də əsərlərində alaçılığın adını çəkmişdir (4,37). Mirzə Fətəli Axundovun “Sərgüzəşti-mərdi xəsis” və s. əsərlərində alaçıq barədə məlumat verilir.

Müvəqqəti xalq yaşayış evləri haqqında xalq yaradıcılığı nümunələrində, müxtəlif şair və yazıçıların, aşıqların əsərlərində də məlumatlar vardır. “Binələri çadır-çadır, Çox gəzmışəm özüm dağlar”, “Dilində bir qoşma, bir dərdli qəzəl, Çadırdan çadıra qonaq gəzərdin”, yaxud (19,132.) “O yanda bir dağ ki, dörd yanı dərə, Onun zirvəsində çadır durur tək.” (19, 202) deyən şair yazır:

Şeh düşər otların üstə gecədən,
Doymaq olmaz orda xoruz-beçədən,
Dəyəsi qurular qalın keçədən
Dərdlərin dərmanı bizim dağların (19, 35).

Səməd Vurğun

Dağda soyuq da var, qar da, boran da,
Ləzzət verir yay alaçıq quranda,
Qızıluş qayada kəklik vuranda,
Laçınlar ovuna gəmişəndə gəl (2, 327).

Aşıq Şəmşir

Nə lazımdır, naqafilə söz deyim,
Xatirinə ya dəyməyə, ya dəyə.
Sizin olsun, eyvan, otaq, alaçıq,
Bizə bədi ya kölgəlik, ya dəyə (16,26)

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı

Etnoqrafik tədqiqatlarda XIX-XX əsrdə Azərbaycanda əsasən maldar elatlara məxsus olan və müxtəlif adlar daşıyan müvəqqəti yaşayış evlərinin təsviri, izahı əksini tapmışdır. Müvəqqəti evlərin əsas xarakterik xüsusiyyətləri dairəvi və ya uzunsov planlı olması, əsasən yaylaqlarda tikilməsi, yüngül quruluşlu, asanlıqla sökülüb-yığılması və s. idi.

Etnoqraf H.Həvilov yazır ki, maldarlığın yerdəyişmə tipi, yəni köçmə maldarlığın başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun daşıyıcıları öz mal-qarasını daimi yaşayış məskənlərindən xeyli aralıda yerləşən otlaqlara çıxarkən, onların ailələrinin bir hissəsi və yaxud hamısı yaylaqda müvəqqəti yaşayış evlərində yerləşirlər (7, 11).

Qeyd etmək lazımdır ki, etnoqraflar XIX-XX əsrə aid elatlara məxsus evləri təsnifatlaşdırmışlar. İnşaat texnikası və tikinti materiallarına görə, bu evlər daşqura, qarğı, ağac ev, plan quruluşuna görə, dairəvi-oval və s. olurdu (17,44).

Yaylaq və qışlaqlar arasında mütəmadi surətdə hərəkətdə olan maldarların səyyar məişət tərzini üçün çubuq konstruksiyalı evlər daha münasib (yüngül, asan və tez başa gələn) yaşayış evi olduğundan onlardan sonralar da istifadədən düşməmiş, daha da təkmilləşmişdir. Beləliklə quruluş və forma etibarını ilə onların bir-birindən fərqlənən müxtəlif tipoloji növləri: alaçıq, dəyə, muxur, qara keçə, çadır və s. yaranmışdır. Alaçıq tipli səyyar evlərlə yanaşı, elat qışlaqlarında qazma, çovustan, pəyəbaşı (tövlə-səki), kümə, daxma, daxal, tapan, qom və digər adlarla bəlli olan bəsit ev tipləri də təşəkkül tapmışdır. Azərbaycanın müxtəlif etnoqrafik bölgələrində elat yaşayış evlərinin bu və ya digər nümunəsi yaxın zamanlaradək qalmaqda idi (12, 117).

Dəyə, qarakeçə, muxru (muxur), alaçıq öz həcmində, qismən formasına görə az-çox dərəcədə bir-birindən fərqlənən, lakin qəlib və çubuqlardan ibarət olan sadə formalı ev tipləri idi (8, 66). Daha mürəkkəb quruluşlu müvəqqəti yaşayış evlərinin tikintisində qarşılıqlı yardım formalarından geniş istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanın maldar elatlarının istifadəsində olan müvəqqəti yaşayış evlərinin müxtəlif variantları içərisində dəyə (qarakeçə) və alaçıq üstünlük təşkil etmişdir. Alaçıqdan kiçik olan dəyə, möhkəmliyinə görə də ondan geri qalırdı. Belə fərqli xüsusiyyətlərinə baxmayaraq əslində alaçıq və dəyə eyni bir müvəqqəti yaşayış evinin iki müxtəlif növüdür.

Müvəqqəti yaşayış evləri keçəsi ilə seçilirdi. Keçə alaçıq və ya dəyənin tikintisində mühüm material idi. Maldar əhali yayda sərinlik yaradan, yağışdan qoruyan keçədən yaylaqlarda geniş istifadə edirdi. "...Keçə basılması prosesi aşağıdakı qaydada icra olunur: yunun didilməsi və çubuqla atılması başa çatdıqdan sonra, onu hər hansı bir köhnə keçə və ya palazın üstünə bərabər səviyyədə yaymaqla, oraya isti su çiləyirlər... Bu qayda ilə bir-birinin üzərinə bir neçə qat yun layı düzülürdü. Hər laydan sonra oraya ilıq su səpilir. Bundan sonra yun laylarının üzərinə enli diametrlə bir ağac parçası qoyub, palazla birlikdə yun laylarını həmin ağacın ətrafına dolayır və açılmasını deyə onu möhkəm sarıyırdılar. Yun laylarının bir-birinə sıxlaşması üçün bu cür bükümü açıb, yunun üzərinə yenidən ilıq su çiləyir və əvvəlki əməliyyatı davam etdirirdilər. Bu iş prosesi o vaxta qədər aparılırdı ki, yun layları tamamilə bir-birinə qarışmış və sıxlaşmış və bərkidi... Keçə salınması zamanı çox vaxt cavanlar qol-qola girərək, bərkiməkdə olan yun laylarının üzərində atılıb düşür, sanki yallı gedirdilər. Qaynar su tökmə, tapdalama, ağaca sarıyıb diyirlətmə və bu kimi iş prosesləri bir neçə təkrar edildikdən sonra, keçə artıq hazır vəziyyətə gətirilirdi. Bundan sonra isə onun kənarlarına köbə vurub, sapla möhkəm tikirdilər (7,98). Səyə keçənin səthi hamar və bəzəksiz olurdu. Standart ölçülərdə hazırlanan keçə qəlibləri istifadə yerindən asılı olaraq, bir qədər fərqli formada basılırdı. Müvəqqəti yaşayış evinin üstünü örtmək, eləcə də evin döşəməsi, çarpayı, taxt və kürsü üzərinə salmaq üçün trapes formalı keçə qəlibləri, yaxud alaçıq qapılığı üçün düzbucaqlı formaya malik qəlib növü də hazırlanırdı (7, 78). Alaçıqın üstünü hörmək üçün baş qəlibindən, yanlarını örtmək üçün yan qəliblərindən istifadə olunurdu (7,98).

Etnoqraf F. Vəliyev yazır ki, dəyə yüngül konstruksiyaya malik olduğundan quruluşca çox sadə idi. Lazımı ölçüdə çubuqları kəsib ucları rəndələdikdən sonra onları dəyə tikilməsi üçün nəzərdə tutulmuş yeri dairəvi şəkildə, bir-birindən 40-50 sm aralı basdırırdılar. Qarşı-qarşıya duran çubuqların uclarını əyərək yundan toxunmuş "örəmə" adlanan qotazlı ip vasitəsilə bir-birinə bağlandıqdan sonra dəyənin gövdəsi hazır olurdu. Dəyənin üstünü örtmək üçün əvvəlcə çubuqların çöl tərəfdən ətrafına hündürlüyü 80-100 sm olan qarğıdan hörülmüş çətən (çitəmə, çığ) çəkirdilər. Çətən (çığ) giriş yolunu bağlamırdı. Bundan sonra dəyənin başı dörd hissə keçədən ibarət olub, dairəvi və dördkünc formada bir-birinə tikilən "baş qəlib" ilə örtülürdü. Dəyənin yanları isə, üç hissə keçədən ibarət olan və aşağıya doğru getdikcə enlənən "yan qəlibləri" ilə bağlanırdı. Qəlibləri külək atmasını deyə, uclarındakı iplər vasitəsilə ya çəkib dəyə çubuqlarının bağlayır, ya da kənarlarından ağac, daşvəs. asırırdılar. Dəyənin möhkəmliyini artırmaq məqsədilə onun üstünü də iplə (sicimlə) möhkəm çəkir və "yellik" düzəldirdilər. Bir qayda olaraq, dəyənin qapısı gündöğən səmtə baxırdı. Lakin nadir hallarda, xüsusilə oba quzeydə yerləşdikdə dəyənin baxar səmti günbatana tərəf olurdu. Qapı, adətən, bir-birindən 70-80 sm aralı basdırılmış iki yoğun çubuqdan düzəldilirdi. Giriş yolu həsirlə, palazla və yaxud, məhz bu məqsəd üçün xüsusi toxunmuş "qapılıq" adlanan kilimlə tutulurdu. Günəşli günlərdə dəyənin qapılığı çimərlənib yuxarıda ip (köşə) vasitəsilə bağlanırdı... Dəyənin ölçülərindən asılı olaraq onu tikmək üçün 30-50-yə qədər çubuq, 4-6-ya qədər keçə (qəlib) işləyirdi. Qəlibi (keçəni) "həllac" adlanan xüsusi səriştəli ustalar hazırlayırdı. Adətən, üçlükdə işləyən həllaclar gün ərzində dörd qəlib (keçə) hazırlaya bilirdilər (17, 64-65). "Dəyə" sözü Azərbaycanda müxtəlif mənələrdə işlədilir.

Azərbaycanın qərb bölgəsində döyə alaçılığın bir növü hesab olunur, Şirvanda isə ipəkqurdu saxlanılan kümlərə də “döyə” deyirlər. Ümumiyyətlə, döyə bir çox türkdilli xalqlar arasında yayılaraq yaşayış evi mənasında işlədilən bir termdir (8, 132).

Müvəqqəti yaşayış evlərinin bir tipi də alaçıq idi. Döyəyə nisbətən mürəkkəb konstruksiyaya malik olan alaçıq, həm də həcmnin böyüklüyünə görə də fərqlənirdi (17,65). Döyədən fərqli olaraq, “qarakeçə” adlanan alaçıqlar bir qədər iri həcmdə və uzunsov formada qurulurdu (7, 67). Onu tikmək üçün gözəyari müəyyən edilmiş yerə ağac mıxca çalılıb, ucuna ip bağlayırdılar. İpi mıxçanın dövrəsi boyunca 6-8 addımlıqda fırladaraq, yerdə dairə çəkirdi və bir qayda ilə alaçığın dövrəsini müəyyən edirdilər. Bundan sonra dairənin mərkəzinə təxminən 3-5 m hündürlüyündə “sunaça” basdırılırdı. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində sunaça (sünəcə)- “çöysü”, “köskü”, “çatma-çivix”, “dirəncək”, “lobar” adları ilə məlum idi. Alaçıqlarda sunaçanın qoyulması həm onun həcmnin genişlənməsinə, həm də qəlibin ağırlığı altında çubuqların möhkəm dayanmasına təminat verirdi. Bəzi varlı alaçıqlarında sunaça “şirəzli”, “çixırlı” olurdu. Belə sunaçaların üzəri oyma üsulu ilə milli ornament və naxışlarla bəzədilir, ətrafında çoxlu təbii çıxıntılar olurdu ki, oraya paltar, silah, xəncər, ov avadanlığı və s. asılırdı. Sunaçanın başına çəmbərəsi (sağanağı) boyunca 30-a qədər deşik açılmış çarpaz şəkilli və ya pərli çarx formalı dünnük keçirilirdi. Bir-birindən eyni məsafədə torpağa basdırılmış alaçıq çubuqlarının nazik ucları bu deşiklərə keçirilirdi. Bundan sonra çarxa bağlanmış ipi, çubuqlar qövsvari görkəm alana kimi aşağıya doğru tarım çəkirdi, sunaça yaxınlığında basdırılmış mıxlara bağlayırdılar. Alaçığın yan çubuqlarının möhkəmliyini təmin etmək üçün bir-birinə paralel olaraq bir metr aralı “badaq çubuqları” da bənd edilirdi. Bu qayda ilə gövdə hazırladıqdan sonra onun ətrafına çətən (çığ) çəkib həmin gövdənin üzərinə qəlib (keçə) salırdılar. Şirvan bölgəsində müvəqqəti yaşayış evi kimi inşa olunan bu tip alaçıq “dünnüklü ev” adı ilə məlum idi (17,75). Bu ev tipi kənardan döyəyə bənzəyirdi. Dünnüklü evin ağac hissələri qurulub qurtardıqdan sonra onun ətrafına çətən çəkib üstünü qəliblərlə örtürdülər. Alaçığın bu növü, lakin daha böyük ölçüdə qurulan tipi elmi ədəbiyyatda Ərdəbil tipli muxru adlandırılır (7, 67).

Göründüyü kimi, sünəcəli və ya dünnüklü ev tipləri bir qədər mürəkkəb konstruksiyaya malik idi. Bu ev tiplərinin inşasında başlıca tikinti materialları çubuq, çətən və qəliblər idi. Çubuq bir qayda olaraq, vələs, palıd, fisdıq və göyrüş ağaclarının budaqlarından kəsilib düzəldilirdi. Çubuqlar işlənmə məqsədlərinə görə dal və qa-

baq çubuqlarından (20-22 ədəd), yan və qabırğa çubuqlarından (10-12 ədəd) ibarət olurdu (7, 66).

Öz həcminə görə alaçıqdan nisbətən böyük olan muxurun inşaat texnikası da alaçıqdan fərqlənirdi. Muxurun qəlibləri sadə naxışlarla örtülür, interyeri müxtəlif toxunma lentlərlə (bafta), qapı üstü naxışlarla bəzədilirdi (17, 65).

Maldar elatlar “mağar dəyəsi” və ya sadəcə olaraq “mağar” adlanan iri həcmli yaşayış evləri də tikirdilər. Əsasən, böyük patriarxal ailəməxsus olan beləməvəqqəti tikililər uzunsov planda olurdu. Mağar dəyəsini tikmək üçün hər tərəfdə on ədəd çubuğu təxminən bir metr aralı qarşı-qarşıya basdırıb uclarını əyərək ip vasitəsilə bir-birinə badaq edirdilər. Qövsvari şəkil alan bu çubuqlar doqquz ədəd bel çubuqları vasitəsilə birləşdirilir, arxasını örtmək üçün isə beş ədəd çubuqdan istifadə olunurdu. Yan çubuqların ortasında bir xətt boyunca bağlanan badaq çubuqları dəyənin möhkəmliyini daha da artırırdı. Qəlibin ağırlığı altında çubuqların əyilməməsi üçün onun içərisində iki dirək basdırılırdı. Bundan sonra ətrafına çətin çəkilmiş mağar dəyənin üstünə qəlib döşənirdi. Belə mağar dəyələrdə yaylaq şəraitində hətta toy etmək belə mümkün idi (17, 79).

Tavansız maldar elatlar yaylaq şəraitində bəzən olduqca sadə tikinti konstruksiyasına malik olan “kolux” tipli alaçıqlarda yaşayırdılar. Kolux, əsasən Naxçıvan mahalının maldar elatları üçün səciyyəvi olan müvəqqəti ev tipi idi. Onu qurmaq üçün 1,5-2 m hündürlüyündə iki ağac dirəyi bir-birindən 3-4 m aralı torpağa basdırır və onun haçasına köndələn ağac qoyurdular. Bu cür tikintinin üstünü cecimlə (palazla) örtür, uclarını ip vasitəsilə torpağa çalınmış mıxlara bağlayırdılar. Koluxun bir tərəfi giriş yolu üçün açıq saxlanılırdı (17, 67).

Elatların eyni tipli qış evləri 30-35 sm dərinliyi olan çala üzərində qurulurdu. İsti olsun deyə çətinin arxasına ot, ələf, qamış doldurub, torpaqla basdırırdılar, həm də yan qəliblərinin ucları çətinin üstündə yerə qədər uzanırdı (7,67).

Bütün müvəqqəti yaşayış evlərinin üstünü qəliblərlə örtükdən sonra, keçələrin uclarından ağır daşlar asırdılar, yaxud da sicimlə qəlibləri sarıyırdılar. Bu üsula “yellik” deyirdilər. Daha sonra alaçıqların xarici dairəsi boyunca kiçik arx çəkirdilər ki, yağış və sel suyu alaçıqların içində süzülməsin (7, 67). Belə kiçik arxlar “qarım” adlanırdı. Alaçıq çubuqları 2-3 ildən bir dəyişdirilir, qışlağa enəndə isə həmin çubuqlar müvəqqəti yaşayış evinin yerində torpağa basdırılırdı.

Varlı ailələrdə alaçıqların interyerinə daha çox diqqət yetirilirdi. Müvəqqəti yaşayış evlərində nəmişliyin qarşısını almaq üçün yerə həsir döşəyir, onun üstündən palaz və xalça salırdılar. Xəncər, tüfəng və digər silahları sünəcədən və yaxud dəyə çubuğundan asırdılar (7, 67).

Alaçıq və dəyənin içərisində “nəmi”, yaxud “bucaq” deyilən xüsusi yer düzəldilir, burada heyvandarlıq məhsulları və ərzaq saxlanılırdı. Nəminin döşəməsi yastı çay daşları ilə döşənir, olacaq yerindən çətin arakəsmə və ya 30-50 sm hündürlüyündə daşqura divarla ayrılırdı. Ev müxəlləfatı (barxana, məfrəş və s.) küncələrin birində daş ayaqaltı üzərinə taxta qoyulmaqla qurulan yük yerinə yığılırdı (17,66). Ev-məişət avadlılığı olan cəhrə, daraq və digər alətlər üçün də evdə xüsusi bir yer ayrılırdı (7, 67). Alaçıq və dəyələrdə nazik və yüngül toxunması ilə digər kilim növlərindən fərqlənən, yun cecimi xatırladan “vərnə”dən divar bəzəyi kimi istifadə edilirdi (12,83).Orta əsrlərdə varlı zümrələrə məxsus çadır və alaçıq örtükləri “qondarma” (oturtma) texniki üsulu ilə bəzədilirdi. XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş əcnəbi səyyahlar (A.Oleari, İ.Streys) yol qeydlərindəbu barədə heyranlıqla bəhs etmişlər (12, 92)

Elat obalarında, adətən, yaşıllıq, xüsusilə əkin-ziraət bölməsi olmur, məişət bölməsi isə maldarlıq təsərrüfatı üçün nəzərdə tutulan tikililərlə məhdudlaşır. Bu tikililərin çoxu (pəyə, ağıl, küz, göyəbaxan və s.), qışlaqda, arxac isə yaylaqda, həm də yaşayış evinin (qazma, alaçıq və s.) bilavasitə qarşısında və ya ona bitişik inşa edilirdi (12, 29). Elat obalarında yaşayış və təsərrüfat tikililərinin ətrafına hasar və ya çəpər çəkilirdi. (12,30). Bu səbəbdən də, hasarsız (çəpərsiz) həyət, bir qayda olaraq, “eşik” adlanırdı (12, 110).

Yuxarıda qeyd olunanlardan bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, alaçıq, qarakeçə, dəyə, çadır, muxur və s. yaşayış evləri quruluşca sadə olmaqla yanaşı, qədim bir tikinti təcrübəsini özündə cəmləşdirmişdir. Köçmə və ya yaylaq-qışlaq maldarlıq forması ilə sıx bağlı olan müvəqqəti yaşayış evləri təbii-coğrafi şəraitə, tikinti materiallarına uyğun formalaşmış, xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyətində xüsusi yer tutmuşdur.

Məişətdə ciddi dəyişiklər baş versə də təbii-coğrafi şəraitdən, maldarlıq təsərrüfatının xarakterindən irəli gələrək alaçıq, dəyə və s. yaşayış evləri indi də ənənəvi təcrübə əsasında tikilir. Qoyunçuluq təsərrüfatı ilə məşğul olan əhali yaylaq və qışlaq şəraitində müvəqqəti yaşayış evlərindən geniş şəkildə istifadə edir.

Mənbələr

1. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cilddə, I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2008, 448 səh.
2. Aşıq Şəmşir. "O Kürün, Arazın Tərtəriyəm mən". Bakı 2004. 429 səh.
3. Bünyadov T.Ə. Maldarlıq. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cilddə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb. 2007, 544 s.
4. Bünyadova Ş.T. Nizami və etnoqrafiya. Bakı: Elm, 1992, 158 s.
5. Cavadova E. Həsən bəy Zərdabinin etnoqrafik görüşləri. Bakı: Elm və Təhsli, 2012, 165 s.
6. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: İşiq. 1985, 186 s.
7. Həvilov H. A. Martda mərək. Bakı: Elm. 1993. 120 səh.
8. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm. 1991. 253 s.
9. Karakashly K.T. Материальная культура азербайджанцев. Баку: Элм.1964.
10. "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı: Yazıçı, 1988, 175 səh.
11. Мехтиев А.М. Деревянное зодчество Азербайджана. Баку: Элм.1987.112 s.
12. Mustafayev A.N. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2009, 420 səh.
13. Nəsirli M.N. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri, Bakı: 1975
14. Nasirli M.H. Об азербайджанских постройках круглого плана. Баку: АЭС, вып.2, Баку, 1965, с.86-96.
15. Nasirli M.H. Сельские поселения и крестьянские жилища Нахичеванской АССР. Баку, 1959, с.28.
16. Vahid T. Gözüm açdım, qərinələr dolandım. Ozan dünyası, № 4 (15), 2013, 26-28
17. Vəliyev F.İ. Yaşayış evləri və inşaat texnikası. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cilddə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb. 2007, 389 s.
18. Велиев Ф.И. Материальная культура западной зоны Азербайджана в XIX-начале XX в. (Историко-этнографическое исследование), Баку: Элм.1996, 167 с.
19. Vurgun S. Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 264 səh.

Bahman Aliyev
Doctor of philosophy in history

Azerbaijan's temporary residential houses

Key words: temporary residential houses, shack, mukhur, hut, tent, marquee, felt

Summary

Archeological and ethnographic studies confirm that the circular and rectangular shaped temporary residential houses, which are closely related to natural and geographical conditions, economic life, material, and spiritual culture, are both simple and the examples of ancient house building experience. Since the houses built using stick construction are more convenient for cattle farming on the move, they have rather improved. As a result, huts, shacks, mukhurs, black-felt (qarakeche), and tents and so on temporary residential houses were and created. In terms of their structures and internal designs, these houses have held a specific place in the material and moral of Azerbaijan.

Бахман Алиев
Доктор философии по истории

Временные жилища Азербайджана

Ключевые слова: временные жилища, алачыг, землянка, шатер, палатка, юрта, войлок.

Археологические и этнографические исследования подтверждают, что округлой формы и прямоугольные временные жилища, тесно связанные с природно-географическими условиями, с хозяйственной жизнью и духовной культурой народа. Несмотря на простоту своей конструкции, они являются образцами доевного домостроительства. В виду того, что сконструированные с помощью прутьев жилища как нельзя лучше подходили для кочевого животноводческого хозяйства, они, совершенствуясь, продолжали использоваться и позднее, создавались такие временные шатровые жилища, как «алачыг», «дейе», «мухур», «чадыр» и др. Эти жилища с точки зрения своей конструкции, внутреннего убранства занимали особое место в материальной и духовной культуре Азербайджана.